

Het Leids Ontzet in 1574 is een mijlpaal in onze vaderlandse geschiedenis. Tot op de dag van vandaag wordt dit jaarlijks op 3 oktober uitbundig gevierd met hutspot, haring en wittebrood. Toch was er toentertijd niet voor alle Leidenaren aanleiding tot feest. Er waren onder hen ook verliezers. Dat Leiden de kant van Willem van Oranje koos, betekende dat de rooms-katholieke godsdienst werd verboden. De Leidse katholieken verloren hun kerken, de kloosters hun eigendommen en vele geestelijken hun functies en inkomsten. Wat hebben de nieuwe machthebbers met de kerkelijke goederen gedaan? En in het bijzonder: hoe is men in Leiden omgegaan met de verdeling van het kerkelijk bezit? Daaraan is tot nu toe weinig aandacht besteed.

In dit boekje laat Maurits Ebben zien dat de nieuwe gereformeerde kerk een van de winnaars was die van de herverdeling van katholieke eigendommen profiteerde, echter in mindere mate dan men in eerste instantie zou verwachten. Er waren namelijk nog meer winnaars en zij wisten een groter deel van het kerkelijk bezit te verwerven.

Primavera Pers

Maurits Ebben

Winnaars en verliezers Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden

Winnaars en verliezers
Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eyck van Heslinga

Dr. R.P. Fagel

Prof. dr. J. Pollmann

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereeniging en het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden zal kijken.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 oktober-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De levende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verbeelding.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*

Winnaars en verliezers
Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden

Maurits Ebben

3 Oktoberlezing 2009

Primavera Pers, Leiden

Vormgeving omslag: Wim Zaat, Moerkapelle
Zetwerk: Primavera Pers, Leiden

Universiteit Leiden

© M. Ebben, Leiden 2009

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-084-7

Errata

Blz. 7: Op 14 augustus → Op 10 augustus ...

Blz. 8: die van 14 augustus tot 8 oktober ... → die van 10 augustus tot 8 oktober ...

Blz. 17: Het tekort was op een gegeven moment zo groot ... → Het tekort was later, na het beleg, zo groot ...

Blz. 20: ... al naar gelag hun herkomst ... → Al naar gelang hun herkomst ...

Blz. 22: ... een gebrek aan naleving nan de regel bij de ... → ... een gebrek aan naleving van de regels bij de ...

Blz. 30: ... zestiende eeuw rijk telde ... → ... zestiende eeuw ~~rijk~~ telde ...

Blz. 32: De kritiek op de kerkelijke armenzorg ... → De kritiek op de bestaande armenzorg ...

Blz. 32-33: ... alleen maar bedeeden en de hun toevertrouwde gelden voor andere doelen gebruikte. → ... alleen maar bedeeden. ~~en de hun toevertrouwde gelden voor ander doelen gebruikte.~~

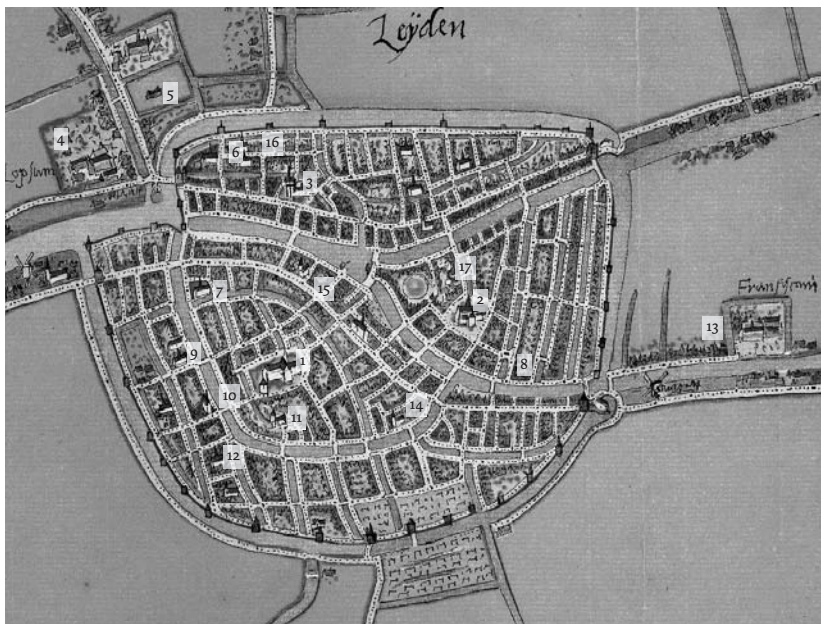
Blz. 33: De stedelijke overheid ... om hiervan af te wijken. Sterker nog ... → De stedelijke overheid meende een centrale rol te hebben in de sociale zorg, onder meer in de coördinatie en de financiering ervan. Rond 1530 had men in Leiden een ingrijpende reorganisatie van de armenzorg, die nagenoeg in seculiere handen was, willen doorvoeren. Maar toen ontbraken daarvoor de politieke wil en de materiële middelen. Na de hervorming was er geen enkele reden om van de oude voornemens af te wijken. Sterker nog ...

Blz. 33: ... voormalige katholieke Huiszittenhuizen ... → ... voormalige ~~katholieke~~ Huiszittenhuizen ...

Blz 34: ... kon daar ook het Vrouwengasthuis ... → ... kon daar ~~ook~~ het Vrouwengasthuis ...

Winnaars en verliezers
Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden

1. Jacob van Deventer, Plattegrond van Leiden, 1558 (detail), Regionaal Archief Leiden.
 Kerken, kloosters en gasthuizen in Leiden en directe omgeving:

Kerken:

- 1 Pieterskerk (Sint-Pieterskerk)
- 2 Hooglandse kerk (Sint-Pancraskerk)
- 3 Vrouwekerk (Onze-Lieve-Vrouwekerk)

- 10 Witte Nonnenklooster
- 11 Faliëdebegijnhof
- 12 Cellenbroedersklooster
- 13 Minderbroedersklooster

Kloosters en begijnhoven:

- 4 Sint-Hiëronymusklooster (Lopsen)
- 5 Sint-Aechtenklooster
- 6 Sint-Ursulaklooster
- 7 Sint-Barbaraklooster
- 8 Sint-Annahofje
- 9 Sint-Hiëronymusklooster (Romaconvent)

Gasthuizen:

- 14 Sint-Jakobsgasthuis
- 15 Sint-Catharinagasthuis
- 16 Sint-Elisabethgasthuis
- 17 Heilige Geestweeshuis

OP ZONDAGAVOND 25 AUGUSTUS 1566 kwamen de vier Leidse burgemeesters, de stadspensionarissen en de schout in een spoedvergadering bijeen. In de Nederlanden waren namelijk overal rellen en oproeren uitgebroken waarbij het interieur van kerken en kloosters werd vernield. Op 14 augustus was de storm begonnen in West-Vlaanderen en in een paar dagen overgeslagen naar Antwerpen en Gent. Het gevaar dat ook in Leiden onlusten zouden uitbreken, kwam heel dichtbij nu ook in Delft en een dag tevoren in Amsterdam beeldenbrekers hun woede gekoeld hadden in de plaatselijke kerken. Terwijl de burgemeesters met de pensionarissen en de schout overlegden, kwam de koster van de Sint-Pieterskerk hun zeggen dat er zich lieden in de kerk bevonden die weinig goeds van plan waren. Onmiddellijk begaven de stadsbestuurders zich naar het kerkgebouw waar zij getuige waren van het begin van de beeldenstorm in Leiden. Twee geuzen, Cornelis Claeszoon en Cornelis Jacobszoon Vos, waren die avond heilmerklijk het gebouw binnengeslopen. Eenmaal binnen waren zij begonnen vernielingen aan te richten. Cornelis Claeszoon had een beeld van de Heilige Maagd Maria aan stukken geslagen en Cornelis Jacobszoon had in het gedeelte van de kerk aan de Lokhorststraat een aantal beelden van een altaar gegoooid. Daarna waren ze op een bank geklommen naast het altaar van de Heilige Nicasius om alle beelden er vanaf te slaan. Een van de toegesnelde burgemeesters kon Cornelis Claeszoon nog net bij de arm grijpen en voorkomen dat deze een beeld van Job op de grond in stukken liet vallen. De toegesnelde magistraten hadden weten te beletten dat de twee stormers verder vernielingen in de Pieterskerk aanrichtten, maar zij hadden daarmee de gemoederen in de stad niet tot bedaren gebracht. De volgende dag braken overal ongeregelde heden uit die leidden tot de bestorming van Leidse kerken en kloosters. Groepen rumoerige mannen, vrouwen en kinderen liepen onder groot gekrijs kerken in en uit. Zonder enige vrees sloegen ze als waanzinnigen alle beelden en andere kerk-schatten aan stukken. Daarbij riepen ze dat in Leiden hetzelfde moest gebeuren als al in andere Hollandse steden was gedaan en ze gingen zo voortvarend te werk dat binnen vijf à zes uur in alle kerken, godshuizen en kloosters heiligenbeelden waren stukgeslagen. Pas de volgende dag schijnt aan het oproer in de stad een einde te zijn gekomen.¹

De beeldenstorm van 25 en 26 augustus 1566 zou niet de laatste aanslag zijn op de goederen van de rooms-katholieke kerk in Leiden in de woelige

jaren rond het beleg en ontzet van de stad. Nadat het wettige gezag de orde in de stad had hersteld en zelf straffen had uitgedeeld, leverde het uit vrees voor harde represailles enige beeldenstormers en protestanten aan de hertog van Alva uit. Op 26 juni 1572 trokken de geuzen de stad binnen. Ze richtten in de kerken en kloosters nog grotere vernielingen aan dan de beeldenstormers hadden gedaan. Bovendien begingen zij grove wreedheden waarvan in 1566 nog nauwelijks sprake was geweest. Het ontzet van Leiden en de daarmee samenhangende definitieve overgang naar de kant van de opstandelingen bezegelden het lot van de rooms-katholieke kerk in de stad. Door een aantal maatregelen zou deze in een aantal snel op elkaar volgende fases totaal worden onttakeld. De katholieke kerk was de absolute verliezer van de Opstand, daar kan geen twijfel over bestaan. De Staten van Holland verboden in het voorjaar van 1573 de uitoefening van de katholieke godsdienst waardoor ze officieel verdween uit de delen van Holland die in handen waren van de opstandelingen.²

Duidelijk is wie de grote verliezer was van de Opstand en de reformatie, die daarmee gepaard ging. Maar wie was de winnaar? De nieuwe, Nederduitse gereformeerde kerk is ongetwijfeld een winnaar. Ze werd de enig toegestane, door de overheid gesteunde, publieke kerk. Maar ze was niet de enige die voordeel trok uit de omwenteling. Ons gaat het hier in eerste instantie om wat er op korte termijn met de bezittingen, goederen en inkomsten van de oude kerk is gebeurd en in tweede instantie op langere termijn. Wie wist er de hand op te leggen, waaraan zouden deze nieuwe eigenaars de verworven goederen besteden en hoe zouden ze dat rechtvaardigen? En in het bijzonder: hoe is dat in Leiden gegaan?

DE EERSTE BEELDENSTORM IN LEIDEN, 25 EN 26 AUGUSTUS 1566

De beeldenstorm die van 14 augustus tot 8 oktober in 1566 als een schok door de Nederlanden ging, was een complexe gebeurtenis. Een oorzaak is er niet voor aan te wijzen. Verschillende factoren hebben ertoe bijgedragen dat in de Nederlanden van West-Vlaanderen tot in Groningen kerken en kloosters werden geplunderd. De vernielingen werden niet overal door de dezelfde groepen aangericht: de aanstokers en gangmakers hadden op de ene plaats een andere sociale achtergrond dan elders. Niet overal verliep de beeldenbrekerij op dezelfde manier. Soms werd in het wilde weg, soms volgens een vooropgezet plan in steden en dorpen huisgehouden en een enkele

le maal gaf de overheid de opdracht om de kunstschaten ordelijk uit de gebedshuizen te verwijderen. Wel was opvallend dat de kerken en kloosters steeds het doelwit waren van de volkswoede en dat deze 'gezuiverd' werden van beelden en andere soortgelijke uiterlijke tekenen van het geloof.³

In Leiden was de beeldenstorm van 1566 buitengewoon gewelddadig. Hij ging niet alleen gepaard met de vernieling van beelden, maar ook met grove plundering en diefstal. Door de zware crisis in de textielnijverheid was er een grote groep armen ontstaan, met name onder de wevers en de vollers, die eenvoudig aangezet kon worden tot vernielingen en volksrellen. Leiden zou in 1577 meer bedelaars binnen zijn muren hebben gehad dan er in de rest van heel Holland rondliepen. Binnen de muren van de stad heerste een explosieve situatie die zeer waarschijnlijk was aangewakkerd door een aantal protestantsgezinde lokale edelen. Jacob Oem van Wyngaerden, Arend van Duvenvoorde en Herman van Raephorst, drie vurige voorstanders van de nieuwe godsdienst, hadden gewapend de hagenpreken, illegale predikaties buiten de stad, bijgewoond en de toehoorders onder hun bescherming genomen. Zij zaten achter de aanslagen op zeker een aantal van de kerkgebouwen. Met name hadden zij Cornelis Claeszoon en Cornelis Jacobszoon Vos op de avond van 25 augustus aangespoord tot hun daden in de Pieterskerk. Het was niet alleen gepeupel dat aan het vernielen was geslagen want Claeszoon was een slotenmaker en Jacobszoon een schoenmaker. Op de lijst van beeldenstormers die later door Alva werden vervolgd stonden onder anderen een molenaar, een timmerman en een drapenier vermeld. Armen, handwerkslieden en enkele bemiddelde, felle antipapisten hebben kennelijk in de beeldenstorm op een of andere manier samengewerkt.

De ongeregelheden in Leiden vonden hun oorsprong ook in een aantal andere omstandigheden zoals de kwetsbare gezagspositie van het stadsbestuur en de tweeslachtige houding van de stadsschutters. Het is hier niet de plaats om daar uitvoerig op in te gaan. Waar het op neer kwam was dat de magistratuur niet over een betrouwbare politionele of militaire macht kon beschikken om de orde te handhaven. Het binnenhalen van troepen van buitenaf werd gezien als een inbreuk op de stedelijke traditie en privileges. De schutters van het Sint-Sebastiaans- en Sint-Jorisgilde volgden een eigen koers waarbij ze een afwachtende houding aannamen en zich zoveel mogelijk afzijdig hielden van het oproer. Wel lieten de schutters na interne beraad-

slagingen aan het stadsbestuur weten dat ze wilden helpen de beelden uit de kerken en kloosters te verwijderen om meer schade te voorkomen.⁴

Men vermoedt dat in Leiden de geestelijken, gealarmeerd door de angstwekkende tijdingen uit Brabant en Vlaanderen, al voor de uitbraak van de beeldenbrekerij uit voorzorg de kostbaarste kerkschatten, schilderijen en beelden in veiligheid hadden gebracht. Dat was ook in andere Hollandse steden en plaatsen het geval. In Den Haag, bijvoorbeeld, wordt in het Historisch Museum zestiende-eeuws kerkzilver bewaard dat waarschijnlijk tijdens de beeldenstorm in doeken was gewikkeld en onder de vloer van de Sint-Jakobskerk was verstoppt. Pas in 1729 kwamen de voorwerpen weer aan het licht bij het delven van een graf. Ook de stedelijke overheid en particulieren troffen hun voorzorgsmaatregelen. De burgemeesters achtten het van het hoogste belang dat de panelen van beroemde plaatselijke meesters als Lucas van Leyden en diens leermeester Cornelis Engebrechtszoon gered zouden worden. De toen al vermaarde triptiek *Het Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden, die in de Pieterskerk hing boven de schepensbank waar de magistraat gezeten was, werd in de nacht van 25 op 26 augustus in allerijl overgebracht naar het Catharinagasthuis op de Breestraat.⁵ Het stuk overleefde de beeldenstorm en werd in 1577 in de Burgemeesterskamer van het stadhuis opgehangen [afb. 2]. Naast het werk van Lucas van Leyden werden ook de twee meesterwerken van Cornelis Engebrechtszoon gehangen die door het stadsbestuur in 1573 voor de bestorming van het klooster Mariënpool, gelegen buiten de Rijnsburgerpoort, in veiligheid waren gebracht.

Veel religieuze voorstellingen dreigden na de Reformatie alsnog verloren te gaan, omdat de katholieke beeldcultuur niet overeenstemde met de calvinistische opvattingen. Maar de stedelijke trots van de stadsbestuurders won het van de religieuze precisie en dit redde vele kunstwerken van de ondergang. Het drieluik van Lucas van Leyden moest echter wel een aanpassing ondergaan. De aanwezigheid van God de Vader omringd door cherubijntjes boven in het middenpaneel van het schilderij kon volgens de nieuwe calvinistische norm niet door de beugel. De vroedschap besloot de afbeelding van God over te laten schilderen met een Jahweh-monogram dat tijdens de restauratie in 1935 weer werd verwijderd [afb. 3 en 4].⁶ Ook andere Hollandse stadsbesturen vonden de roem van de eigen plaatselijke kunstenaars belangrijker dan de protestantse weerzin tegen roomse kunst-

2. Lucas van Leyden, *Het Laatste Oordeel*, 1526-1527. Stedelijk Museum De Lakenhal.
- 3-4. Lucas van Leyden, *Het Laatste Oordeel*, 1526-1527. Links: detailmiddenpaneel na de restauratie van 1935. Rechts: hetzelfde detail vóór de restauratie van 1935.

zinnige voorstellingen. In Haarlem werd in het Prinsenhof een soort van kunstgalerij ingericht, met onder meer schilderijen van katholieke oorsprong. De religieuze boodschap achter de kunstwerken was door de nieuwe omgeving grotendeels tenietgedaan. Inmiddels ging het om de grootheid van Haarlem die tot uitdrukking kwam in de artistieke kwaliteiten van de eigen kunstenaars.⁷

Desalniettemin is de schade aan de kunstschaten in de drie Leidse parochiekerken, de Sint-Pieter, de Sint-Pancras en de Onze-Lieve-Vrouwekerk, en in de talrijke kloosters en kapellen groot geweest. Een van de weinige gebedshuizen die ongeschonden door de beeldenstormen heen kwam is het kapelletje van het Sint-Annahofje. Daar siert nog steeds het kleine laatmiddeleeuwse drieluikje het gotische altaar, dat het enige pre-reformatorische altaar in Noord-Nederland is dat nog op zijn oorspronkelijke plaats staat.⁸ Ook vele boeken, handschriften en archieven zijn in de gewelddadige dagen in augustus verloren gegaan. De stadsregering probeerde de schade voor de katholieke kerk te beperken door te verordonneren dat het gestolen goed teruggebracht moest worden naar het Sint-Jakobsgasthuis. Bij de Blauwe Steen werd een galg opgericht om kerkschenners af te schrikken. Lange Jan, een smid, kreeg de opdracht geroofd goed op te halen. Hoewel hij iedere dag een kruiwagen vol kazuifels, stolen en andere kerkgewaden verzamelde, verdween het merendeel van de onvreemde goederen in een duister circuit. In 1566 verloor de rooms-katholieke kerk veel van haar waardevolle roerende goederen, maar de kerkgebouwen en kloosters bleven, weliswaar geschonden, in haar bezit. Alleen het klooster van de franciscanen observanten buiten de Hogewoerdse poort is korte tijd overgegaan in handen van de gereformeerden. De minderbroeders, die zeer ijverig waren geweest in de vervolging van protestanten, waren het zwaarst geteisterd door de oproerkraaiers en hadden hun huis verlaten. De gereformeerden namen de leegstaande kapel in gebruik voor de dienst volgens de nieuwe ritus. Opvallend bij deze eerste aanslag op de katholieke kerk is dat er nauwelijks geweld werd gepleegd tegen particuliere personen. Ook onder de geestelijken vielen geen slachtoffers.

Onder de indruk van de gewelddadige uitbarsting van 1566 besloten landvoogdes Margaretha van Parma en de meeste Nederlandse opstandige edelen de orde in het land zo snel mogelijk te herstellen. De Leidse magistraat beijverde zich een wit voetje te halen bij de regering in Brussel om direct

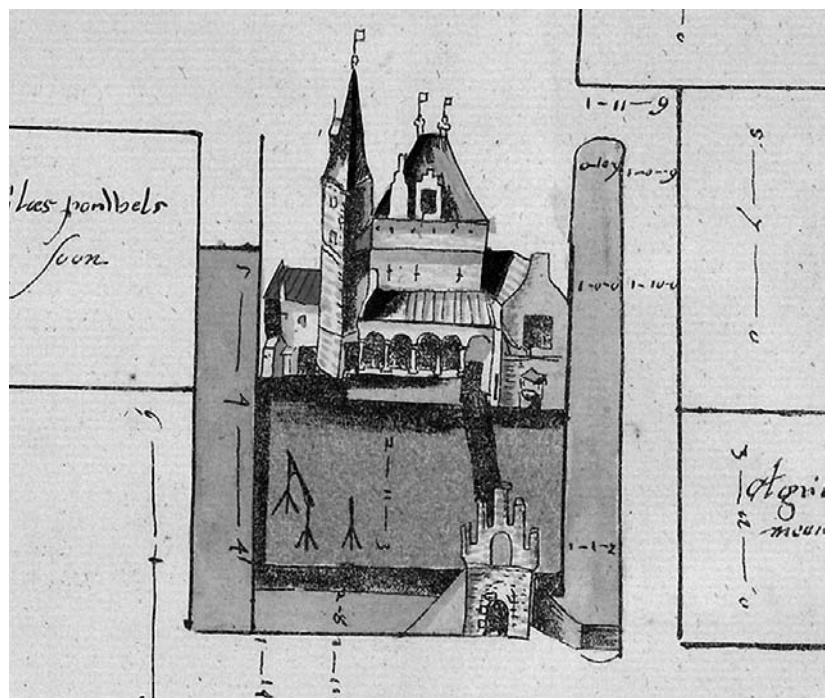
ingrijpen van de centrale overheid in de stad te voorkomen. Ze liet de vernielingen aan het minderbroederklooster herstellen op kosten van degenen die ervan verdacht werden meegewerkt te hebben aan de protestantse zuivering in 1566. Opnieuw vaardigden de bestuurders verordeningen uit om de geroofde kerkschatten zoveel mogelijk terug te krijgen, zodat ze konden worden teruggegeven aan de kerken en kloosters. Bovendien vervolgden ze zelf een aantal ketters van wie ze een enkeling terecht lieten stellen. Met de komst van Alva in augustus 1567 zetten de vervolging en bestraffing van de ketters pas werkelijk in. De Raad van Beroerten, ook bekend als de Bloedraad, stelde meer dan honderd Leidenaren in staat van beschuldiging. Dat aantal was zo hoog omdat de raad niet alleen beeldenstormers en ketters indaagde maar ook allerlei mensen die met hen hadden willen samenwerken of compromissen hadden gesloten. Twee commissarissen die Leiden aandeden als vertegenwoordigers van het gezag van Alva maanden de vroedschap tot strenge naleving van de verordeningen van de Bloedraad. In het voorjaar van 1568 volgden enkele terechtstellingen die de bevolking flink schrik aanjoegen. Ook de beeldenstormer van het eerste uur Cornelis Claeszoon die in de avond van 25 augustus de Pieterskerk was binnengedrongen en er met Cornelis Jacobszoon Vos had huisgehouden werd het slachtoffer van Alva's rechtbank. Op 2 juni werd Cornelis Claeszoon die inmiddels de twijfelachtige bijnaam *Smijngen bij nacht* had verworven, op het Schoonverdriet, tegenwoordig Het Gerecht, onthoofd. Op dezelfde dag vonden ook twee andere beeldenstormers de dood op Het Gerecht door hanging en wurging [afb. 5]. Een van hen, Claes Janszoon, had het in 1566 wel heel bont gemaakt. Zijn rechters motiveerden het vonnis namelijk door te melden dat Claes zonder pijniging en dwang had bekend dat hij in alle drie de Leidse parochiekerken en in het klooster Roomburg en dat van de minderbroeders zijn vernielzucht had botgevierd. Bovendien was hij in de Onze-Lieve-Vrouwekerk bovenop het tabernakel geklommen om er van alles af te kunnen smijten.

In april 1567, nog voor de aankomst van Alva in de Nederlanden, was Willem van Oranje naar zijn geboortegrond in Duitsland gevlucht. Meer dan honderd Leidenaren volgden het voorbeeld van de prins. Onder hen waren de adellijke aanstokers van de onlusten van destijds, een aantal calvinistische leiders (onder anderen Pieter Adriaanszoon van der Werf) een aantal regenten en ook stadssecretaris Jan van Hout. De vluchtelingen, die uit voorzorg vrijwillig waren vertrokken, werden beschouwd als ballingen,

hun goederen verbeurd verklaard en hun huizen ten gunste van de stadsrekening verhuurd.⁹ Ze zouden na hun terugkomst in Leiden in 1572 een voor-aanstaande plaats innemen in het verzet tegen de Spanjaarden en actief betrokken zijn bij de maatregelen met betrekking tot de rooms-katholieke kerk. Hun gezamenlijke ervaring in ballingschap had hen waarschijnlijk gesterkt in hun politieke ideeën en godsdienstige overtuiging.¹⁰

DE TWEDE BEELDENSTORM IN LEIDEN, 1572-1574

Op 26 juni 1572 trokken 160 watergeuzen de stadspoorten van Leiden door, weldra gevolgd door nog eens 468. Daarmee was de overgang van de stad naar het kamp van Willem van Oranje een feit. Hoewel 'glippers', gevluchte burgers, en Leidenaren die gebleven waren de omwenteling ongedaan probeerden te maken, bleef de stad sindsdien in handen van de opstandelingen.¹¹ Dit luidde ook het definitieve einde in van de rooms-katholieke godsdienst als officiële kerk in Leiden. Op 7 juli werden alle kerken gesloten en twee weken later maakten de gereformeerden zich meester van de Onze-Lieve-Vrouwekerk waar zij hun eerste eredienst hielden. Een poging van het stadsbestuur de openbare uitoefening van zowel de oude als de nieuwe religie toe te staan, was maar van korte duur. De steun voor de katholieke zaak zou tussen de 1572 en 1574 verder verzwakken door de uittocht van veel roomse gelovigen. Onder hen waren vele bestuurders, maar ook vele geestelijken die hun heil zochten in het nog katholieke Amsterdam en Utrecht of zelfs verder weg trokken naar Antwerpen, Brussel of Leuven. Verstoken van invloedrijke personen werden de katholieke achterblijvers ook nog eens beschuldigd van verraad en met de dood bedreigd. In vergelijking met het jaar 1567, toen de gereformeerden aangepakt werden, waren de rollen nu omgedraaid. Nu werden de goederen van de katholieken die de stad uit eigen beweging hadden verlaten geconfisqueerd, hun huizen verhuurd, de inboedels en ander roerend goed publiekelijk verkocht. Dit particuliere bezit kwam voor een belangrijk deel terecht bij teruggekeerde protestantse ballingen. Jan van Hout, bijvoorbeeld, ging in het huis van de katholieke burgemeester Cornelis Claeszoon van der Hoog aan de Breestraat wonen. Van der Hoog was op 7 juli 1572 afgezet en naar Utrecht gevlucht. Deels was dit om de teruggekeerden te compenseren voor de verliezen geleden als gevolg van Alva's maatregelen, deels ook als vorm van sociale rehabilitatie en reïntegratie.¹²

5. Het Gerecht, omstreeks 1585. Tekening in het Straetbouc van Salomon Davidszoon van Dulmenhorst. Regionaal Archief Leiden.

Aan het eind van juli 1572 ontketenden de watergeuzen onder leiding van Lumey, de beruchte geuzenaanvoerder, een tweede beeldenstorm in de Leidse kerken en kloosters die meer schade heeft aangericht aan het religieuze kunstbezit dan de eerste. Ook was deze golf van beeldenbrekerij radicaler en gewelddadiger. Het eerst moest het klooster van de minderbroeders buiten de Hogewoerdsepoort, dat in 1566 al doelwit was geweest, het ontgelden. Deze daad had alle schijn van een vergeldingsactie. De franciscanen, bijgenaamd biechthengsten, hadden zich namelijk beijverd om alle ketters te vervolgen en voor de rechtbank te krijgen.¹³ Veel geuzen en banelingen die eerder slachtoffers van de broeders waren geweest, maakten nu het klooster met de grond gelijk. Een tijd later volgden de plundering en verwoesting van de kloosters Mariënpool en Roomburg buiten de stad.¹⁴ De

verder van de stad gelegen kloosters in Warmond ondergingen eenzelfde lot. De geuzen staken ook de grote abdij van Leeuwenhorst in Noordwijkerhout in brand. De vernieling van de gebouwen buiten de stad werd niet overal alleen uit blinde papenhaat verricht maar ook uit strategisch en militair oogpunt. Om de stad beter te kunnen verdedigen tegen een oprukkende vijand moest er een vrij gezichts- en schootsveld gemaakt worden en alles waar de vijand zijn voordeel mee kon doen moest vernietigd worden. Toch was een aantal van de religieuze gebouwen al geplunderd en soms al verwoest voordat de stedelijke autoriteiten bevel hadden gegeven de directe omgeving van de stad vrij van obstakels te maken.¹⁵

Binnen de muren roofden soldaten, vrijbuiters en losgeslagen burgers kostbaarheden uit de kerken en kloosters. In het klooster van de Witte Nonnen aan het Rapenburg, bijvoorbeeld, hielden in 1573 de soldaten van geuzenleider Jacob van Wijngaerden huis. Met de schrik in de benen verlieten de zusters het klooster en stelden zich onder bescherming van de prins om te redden wat er te redden viel. Een aantal vertrok via Antwerpen naar het klooster Engelendaal in Brugge, maar niet iedereen haalde de West-Vlaamse stad. De priorin overleed onderweg in Delft.¹⁶ Ook de zusters conversinnen van het Romaconvent, even verderop aan het Rapenburg, zagen zich gedwongen hun huis te verlaten, nadat ze herhaaldelijk door soldaten waren overvallen. Sommigen zochten hun toevlucht in het Catharinagasthuis. Tijdens het beleg namen soldaten van Lumey hun intrek in het klooster, roofden het leeg en woonden het uit. Ook diende het als onderdak voor de plattelanders uit de omgeving van Leiden die vanwege het krijgsgeweld met hun hebben en houden en hun vee naar de stad waren gevlucht. Door de overbevolking van mensen en dieren raakten de panden verder beschadigd.¹⁷ De drie parochiekerken van de stad ondergingen een vergelijkbaar lot van plundering en heiligschennis. Geuzen, maar ook stadsbewoners richtten in de gebouwen vernielingen aan en stalen wat er voor het grijpen lag aan kerkschatten.¹⁸

Katholieken zagen de verwoesting en ontheiliging van hun bedehuizen met lede ogen aan. In een enkel geval hebben zij met geweld geprobeerd de geuzen van hun wandaden te weerhouden. Althans een katholieke geestelijke uit die tijd schrijft hierover in zijn dagboek:

‘Op den laetsten Octobris [1573] werde ons vertroocken, dat binnen Leyden een oproer geweest was tusschen den guesen, die besich ende doende waeren om den Faliibaghijnhof an brand te stellen, ende den catholiken, die datselve wilden keeren. Men seyde dat die catholike dat stadhuys ingenomen hadden ende die guesen in sinte Pieterskerk gevlucht waeren ende dat dese pertiën tegen den anderen al schutgevaert gehouden hadden ende datter ses guesen doot gebleven waeren.’¹⁹

Er vonden ook geweldplegingen van antipapisten tegen de geestelijkheid plaats. Het krijgsvolk van Lumey bracht in de laatste maanden van 1572 twee priesters om het leven: Jodocus Tollius, kanunnik van de Sint-Pancras en Arnoldus Johannis, een augustijner monnik. Deze laatste hadden ze eerst half laten verdrinken en na hem met rapieren doorstoken te hebben op straat gegooid. De laagste moord die de geuzen in Leiden pleegden was die op Cornelis Musius, pater van het Sint-Agathaklooster te Delft. De al bejaarde man stierf een mensonterende dood aan de galg bij de Blauwe Steen op de Breestraat na beestachtig te zijn gemarteld. Zelfs zijn dode lichaam konden de misdadigers niet met rust laten. Musius zou door de Nederlandse katholieken als een van de belangrijkste martelaren uit de Tachtigjarige Oorlog worden beschouwd.²⁰

De stedelijke overheid streefde er echter naar de orde zoveel mogelijk te handhaven en de kerkrovers te straffen. De gestolen goederen moesten op het stadhuis worden ingeleverd en dieven zouden voortaan de doodstraf krijgen. Deze verordeningen werden ook getroffen in verband met de verdediging van de stad tegen de Spanjaarden. De bezittingen van de kerkelijke instellingen waren namelijk een belangrijke bron voor de financiering van de strijd tegen de vijand. De bestuurders wilden voorkomen dat ze voor de stad verloren zouden gaan. Schout Hendrik van Broukhoven en stadssecretaris Jan van Hout kregen daarom de opdracht inventarissen aan te leggen van de roerende goederen van kerken en kloosters. Ze sommeerden de kloosterlingen het kerkzilver en andere kostbaarheden op het stadhuis af te geven. Tijdens het beleg was er zo’n tekort aan geld dat in eerste instantie het zilverwerk uit het Begijnhof, de Vrouwekerk en de Pieterskerk werd omgesmolten en gebruikt voor muntslag. De voortdurende vraag naar geld leidde verder tot verkoop van edelmetaal uit de Vrouwekerk, de Pancraskerk en het Catharinagasthuis. Het tekort was op een gegeven moment zo groot

dat de magistraat ertoe overging noodmunten van papier te laten vervaardigen. Van de meeste van deze noodmunten is vastgesteld dat het papier afkomstig was uit oude religieuze boeken.²¹

De dreiging van een beleg door de Spanjaarden noopte de stad ertoe om ook de onroerende goederen van de geestelijke instellingen en zelfs de gebedshuizen te vorderen. De benden geuzen en Walen die na mislukte pogingen Haarlem te ontzetten naar Leiden vluchtten, werden in kerken en kloosters ondergebracht. Zij vonden met name tijdelijk onderdak in de ruime Pieterskerk. In feite was deze kerk al in handen van de gereformeerden. Er zijn aanwijzingen dat daar en ook in de Onze-Lieve-Vrouwekerk al sinds oktober diensten werden gehouden volgens de nieuwe ritus. De vroedschap nam echter pas op 14 juni 1577 de beslissing de kerk geheel geschikt te maken voor de nieuwe eredienst. Ze gaf toen de opdracht:

‘... datmen de plaets van ’t hooch altaer in St. Pieters kerc sal slegten ende tot te vloer effen maken ende dat men alle bancken ende stoelen responderende in de huylde vande kerc aen tgrote gestoelt zal uytsetten tot aen de uysterste muyr toe omme sulx tot de uytreyken van ’t nachtmael te meerder plaetse te maken ...’²²

Veel van wat aan de katholieke eredienst herinnerde werd uit de Leidse kerken verwijderd: de laatste heiligenbeelden, altaren, schilderijen en schilderijen. Veel ervan is verdwenen of overgeschilderd. Achter bleef wat niet kon worden verwijderd, omdat het op bijna onbereikbare plekken zat of omdat anders de constructie van het gebouw in gevaar kwam. Met engelen en heiligen gebeeldhouwde sluit- en kraagstenen in de koorgangen en gewelfschotels in het dak met daarin gesneden figuren zijn vaak op hun plaats gebleven. Ook wat ingepast kon worden in de nieuwe eredienst werd gehandhaafd. Zo resten nu nog in de Pieterskerk de kaarsenkroon in de voormalige doopkapel en de gebeeldhouwde preekstoel die in de protestantse dienst van het woord een centrale plaats inneemt. Het eikenhouten koorhek uit 1425, nu het oudste van Nederland, bleef ook staan. Er werden wel enige aanpassingen aan aangebracht. Zo werd de Calvariegroep na de reformatie vervangen door een Tiengebodenbord dat vermoedelijk voordien door de katholieken was gebruikt. Aan de achterzijde zijn namelijk naast een passage uit de eerste brief aan de Korinthiërs die betrekking heeft

op het Laatste Avondmaal een aantal wijdingskruizen aangebracht. De stad zorgde ervoor dat het orgel, waarover de gereformeerde gemeente geen zeggenschap had en waarvoor ze toen nog geen interesse toonde, behouden bleef. Het stadsbestuur liet het muziekinstrument uit het eerste kwart van de zestiende eeuw, dat door de beeldenstormers ernstig was beschadigd, in zijn oude luister herstellen.²³

CONSOLIDATIE VAN DE NIEUWE SITUATIE SINDS 1574

De vraag was nu wat er met de goederen, bezittingen en inkomsten van de kerkelijke instellingen op de lange duur moest gebeuren. In de rooms-katholieke traditie had de wereldlijke overheid de taak gehad op te treden als voogd over de kerk. Zij moest het algemene welzijn van de kerk bevorderen, toezien op haar welvaren in de samenleving en het beheer van haar bezittingen. De Eerste Vrije Staten van Holland (15 juli 1572) traden in feite in de voetsporen van deze traditie met dien verstande dat zij zich nu niet om het welzijn van de oude maar om dat van de nieuwe religie gingen bekommeren. Dit gold voor hen als een goed excuus om meer invloed te krijgen op kerkbezit, bijvoorbeeld door vermogens te laten inventariseren en beheerders aan te stellen. Tijdens de korte periode van religievrede in Holland (1572-1573) gaven de Edele Mogende Heren de opdracht om de bezittingen van kerken en kloosters te laten inventariseren en annoteren, maar niet met de bedoeling om deze te annexeren. In de heersende oorlogsomstandigheden wilden ze van het kerkelijk vermogen lenen of het als onderpand gebruiken voor het verkrijgen van leningen. Dit was geen nieuw en geen typisch protestants verschijnsel. Ook vóór de reformatie hadden wereldlijke machthebbers hun oog laten vallen op kerkelijke bezittingen, in het bijzonder op dat van vermogende kloosters. Deze belangstelling kwam tot uiting in hoge belastingheffing, gedwongen inschrijvingen op leningen alsmede het invoeren van bepalingen die bezit in de dode hand moesten tegengaan. Ook de Habsburgse landsheren hadden al aan het begin van de zestiende eeuw geopperd dat het rijke bezit van de kerk en met name dat van de kloosters niet volledig van de maatschappij vervreemd mocht raken en aangewend moest worden voor wereldlijke doelen.²⁴

Na het verbod op de katholieke religie (voorjaar 1573) ontstond een nieuwe situatie, omdat de kloosters en andere katholieke instellingen nu formeel niet meer konden bestaan. De Staten bepaalden dat de goederen

herkenbaar al naar gelag hun herkomst ondergebracht moesten worden in beheersfondsen. Later in 1578 werd de supervisie en het algemene beheer daarvan in het Zuiderkwartier van Holland onder leiding gesteld van een geestelijk kantoor dat in Delft werd gevestigd.²⁵ Rentmeesters werden aangesteld om de opbrengsten van de kerkelijke goederen te innen en te beheeren. De parochies en de kloosters verloren definitief hun rooms-katholieke functie. Over de exacte reglementering zijn de rechtshistorici het nog niet eens. Duidelijk is dat de kloosters economisch niet langer over hun eigendommen konden beschikken en dat ze in de praktijk ophielden te bestaan. In Holland kregen de geestelijken die bereid waren te blijven een nieuw onderdak aangeboden en een alimentatie om niet tot armoede te vervallen.

Hoewel we in Leiden rooms-katholieken in 't geweer zagen tegen geuzen die de kloosters en kerken ontheiligden, is het opvallend dat in de noordelijke Nederlanden de ontmanteling van de kloosters op weinig verzet stuitte. Dat heeft waarschijnlijk te maken met de protestantse verwerping van de gedachte dat de reguliere geestelijken door een vrome levenswijze en gebeden bijdroegen tot het heil van de hele gemeenschap. Ook het invloedrijke idee dat de kloosterlingen van de goederen die zij in beginsel van de gemeenschap hadden gekregen, misbruik maakten en het feit dat ze allerlei fiscale voordelen genoten, droegen bij tot een afnemende populariteit van de conventen. De schenkingen van gelovigen aan de kerk waren al sinds omstreeks 1520 sterk afgenomen en ook liep het aantal kloosterlingen in Nederland vanaf ongeveer 1530 sterk terug. Bij de ontvolking van de kloosters voegde zich in de loop van de zestiende eeuw een materiële en financiële teloorgang die samenviel met een verondersteld moreel verval. Niet zelden waren kloosterlingen het doelwit van spot over hun, vermeende, liederlijke levenswijze [afb. 6]. Ze werden beschuldigd van gulzigheid, drankzucht en van al te vrijpostige omgang met vrouwen. Een ongedateerd spotvers waarschuwde gehuwde mannen als volgt:

‘Gy vrome mannen, hoet uwe vrouwen,
voor alle monicken, of tzal u rouwen.’

Ook werden monniken beschimpt om hun onwetendheid, luiheid en ongetuurdheid. Niet alleen in de spotliteratuur klinken dergelijke kritische geluiden. Ook in min of meer officiële kerkelijke documenten lezen we over

6. Anoniem, *Monnik en non*, elkaar omhelzend, tweede helft zestiende eeuw. Haags Historisch Museum.

een gebrek aan naleving van de regel bij de kloosterlingen en andere geestelijken. Daarnaast beklagde de wereldlijke overheid zich over gebrek aan discipline bij monniken, nonnen en priesters.²⁶ Deze verschijnselen lijken te wijzen op een omslag in de religieuze stemming in de Nederlanden vanaf circa 1520. Een andere verklaring voor het uitblijven van verzet is te vinden in het feit dat de opheffing van de kloosters in omliggende landen regelmatig voorkwam. De lijdzaamheid van de katholieke Nederlanders onder de protestantse maatregelen is wellicht een andere factor van betekenis.²⁷

Over de aanwending van de kerkelijke goederen bestond in Holland en de hele Republiek geen meningsverschil, al zijn er maar twee documenten, 'discoursen', bekend waarin de rechtvaardiging van de secularisatie van de kerkelijke goederen expliciet wordt verwoord. In het invloedrijkste stuk stellen de Gelderse stadhouder Johan van Nassau, een jongere broer van Willem van Oranje, en de raden van het Hof van Gelderland aan de Gelderse Statenvergadering voor:

'waertho deselvige [geestelijke goederen] van unsere voirolderden gegeven, wie sie sint erstlich gebrueckt, unnd daerna misbrueckt worden unnd nu ter eren Godtz unnd dem gemeinen nutz tho gude sollen unnd gehoren angelacht unnd gebrueckt tho werden ...'

De auteurs rechtvaardigen de secularisatie door te stellen dat de katholieke kerk de geestelijke goederen *in alium usum* had, met andere woorden: voor andere, oneigenlijke doelen gebruikte en dat de reformatie slechts het oorspronkelijke doel herstelde. Goederen die eenmaal aan de kerk waren geschonken, moesten *in pios usus* blijven, ook al waren ze ooit voor goddeloze missen en andere valse diensten bestemd geweest. Het idee dat de kerkelijke goederen niet aan hun oorspronkelijke bestemming mochten worden onttrokken en dat ze ten goede moesten komen aan vrome doelen was een breed gedragen opvatting. Ze mochten alleen niet meer worden ingezet voor de bevordering van katholieke, in de ogen van de gereformeerden onchristelijke, doeleinden. De overheid in haar rol van kerkvoogd diende erop toe te zien dat het kerkelijk vermogen voortaan gebruikt werd voor de bescherming en bevordering van de Ware, gereformeerde, Religie en de armen.²⁸ Voor Holland is een dergelijk document niet beschikbaar en moeten we afgaan op de wetgeving over de besteding van de kerkgoederen. Die

stemde overigens grotendeels overeen met de Gelderse opvattingen.

Zonder dat dit met enige discussie gepaard ging, werd het begrip *ad pious usus* ruim opgevat. De stadsbesturen verstonden hieronder de alimentaties aan uitgetreden geestelijken, maar vooral traktementen van predikanten en schoolmeesters. De Staten bepaalden dat de betaling van de predikanten zou geschieden met gelden uit de oude pastorie-inkomsten en goederen die nu onder beheer van de wereldlijke overheid kwamen te vallen.²⁹ Geestelijken moesten hun kloosters verlaten en mochten voortaan met niet meer dan drie of vier personen bijeen wonen. Ook moesten ze wereldlijke kleding dragen. De voormalige kerkelijke gebouwen werden gebruikt om onderdak te bieden aan onderwijs- en liefdadigheidsinstellingen. De kerkgoederen die onder beheer van de gewestelijke Staten gebracht waren, vonden een bredere bestemming. Zo werd de universiteit in Leiden gefinancierd uit de bezittingen van de voormalige abdij van Egmond in Holland.

Een substantieel deel van de kloostergoederen werd aangewend voor de betaling van de strijd tegen de vijand, die immers ook als een oorlog omwille van de Ware Religie, en dus als een 'gemeene saecke', kon worden gezien. Voor de financiering van de strijd tegen Spanje hadden de Staten aanzienlijke bedragen geleend van burgers en legeraanvoerders. Met de opbrengsten uit de reguliere belastingen konden zij die niet aflossen. De inkomsten uit de kloostergoederen waren evenmin toereikend, waardoor de Staten in een aantal gevallen overgingen tot verkoop. In een enkel geval droegen ze kloosterbezittingen over aan de schuldeisers als een soort betaling in natura. Zo ontving Arend van Dorp goederen van het klooster Engelendaal in Leiderdorp als terugbetaling van de 10.000 gulden die hij aan Willem van Oranje had geleend ter financiering van diens inval in de Nederlanden.³⁰ De Staten gebruikten het onroerende goed met de bijbehorende inkomsten ook als onderpand en zekerheidsstelling aan kredietverleners. Op deze manier waren ze in staat de kredietwaardigheid van Holland te versterken.

Hoewel de Staten van Holland zich beriepen op hun soevereiniteit over wereldlijke en kerkelijke zaken meenden ook de ridderschap en de steden voordeel te kunnen halen uit de opheffing van de kloosters. De steden hadden aan de financiering van de oorlog aanzienlijke bijdragen geleverd door hun burgers extra te belasten en leningen aan te gaan. Mede door hun positie als schuldeiser van de Staten stonden zij sterk genoeg om een tweedeling

in het beheer van de kerkelijke goederen in Holland af te dwingen.³¹ Op 15 mei 1575 bepaalden de Staten van Holland bij resolutie dat het kloostergoed in de steden ‘...tot dispositie en bewindt van den Magistraten derselver steden’ kwam, zij het dat de kloosters niet zonder toestemming van de Edele Mogende Heren mochten worden verkocht. De kloosters buiten de steden bleven onder beheer van de Staten. Twee jaar later werd besloten dat de stadskloosters door de stedelijke overheden ‘in eygendomme aengevaert ende behouden [...] moghen werden, ende geemployeert tot haren beste’. Er was dus kennelijk niet langer sprake van beheer maar van eigendom. De steden konden er nu vrij over beschikken.³²

Ook de Hollandse adel wilde een graantje meepikken van de secularisatie van kerkelijke bezittingen door de overheid. De edelen van de Hollandse Ridderschap formuleerden het anders. Zij waren van mening dat zij de bezittingen van een aantal kloosters bestemd voor adellijke dames mochten behouden. Ze verzetten zich in de Statenvergaderingen heftig tegen de overdracht van de adellijke kloosters naar het Geestelijk Kantoor omdat ze vooral gediend hadden om de ongehuwde dochters van edelen in hun levensonderhoud te voorzien. De ridders beschouwden de kloosters niet als kloosters in strikte zin omdat de dames onder meer geen gelofte van kuisheid aflegden. Ze waren, in tegenstelling tot nonnen, vrij om in de wereld terug te keren en te huwen als er zich een goede kandidaat aandiende. Daarnaast meenden de edelen dat de bijbehorende bezittingen en inkomsten geen geestelijke goederen maar familiegoed waren. Deze waren in hun opvattingen schenkingen, gedaan door hun voorouders. De uitkomst van het conflict met de Staten was een compromis uit 1586 dat het beheer van twee van de vier adellijke kloosters in Holland (Rijnsburg en Leeuwenhorst) aan de Ridderschap toewees. Voor de Ridderschap betekende de regeling een blijvend gewin omdat de twee oudste leden uit de kloosterinkomsten jaarlijks 2000 gulden ontvingen en de vier volgende leden ieder 500 gulden.³³

Op basis van vergelijkbare argumenten kreeg Johan van Duvenvoirde en Woude, heer van Warmond, de stenen en andere bouwmaterialen van de verwoeste kloosters te Warmond toegewezen om zijn door oorlogsgeweld vernielde kasteel in nieuwe luister te herstellen. Daarbij speelden zijn militaire carrière in de vloot van de opstandelingen en zijn aanstelling door de Staten als rentmeester van de vernielde Warmondse kloosters waarschijn-

lijk ook een rol. Zelf onderbouwde hij zijn verzoek onder meer met het argument dat zijn voorouders de conventen Mariënhaven en Elfduizendmaagden hadden gesticht. Later slaagde hij erin de terreinen waarop de kloosters hadden gestaan tot zijn eigendom te maken. Ook kreeg hij voor elkaar dat de Beurs van Woude en Warmond in het leven werd geroepen. Deze studietoelage, gebaseerd op de rente van landerijen van de voormalige kloosters, was bestemd om de studie theologie van twee studenten aan de Leidse Universiteit te bekostigen. Van Duvenvoirde en zijn erfgenamen behielden zich het recht voor deze beurzen toe te kennen aan de personen van hun keuze. Op grond van het patronaatsrecht van de Warmondse parochiekerk, dat de graaf van Holland in de veertiende eeuw aan zijn voorouders had overgedragen, eiste hij met succes ook het recht op de dominee van het dorp te mogen benoemen. Aangezien Johan van Duvenvoirde zelf later weer formeel katholiek is geworden is dit alles bepaald opmerkelijk te noemen.³⁴

DE SECULARISATIE VAN KERKELIJKE GOEDEREN IN LEIDEN, 1572-1600

Op 4 oktober 1572 had de vroedschap de geestelijke instellingen al de opdracht gegeven binnen veertien dagen lijsten van hun inkomsten te overhandigen. Tegelijkertijd benoemde ze de rechtzinnig gereformeerde Andries Schot, lid van de vroedschap, tot ontvanger.³⁵ De voormalige kannik Lodewijk van Treslong werd aangesteld tot rentmeester van de kapittelgoederen en de goederen der memoriën en getijden van de Sint-Pancraskerk.³⁶ Op 7 augustus 1575 kreeg Claes Dircxzoon van Montfoort het beheer van de opbrengsten van de voormalige geestelijke instellingen opgedragen. Jan van Hout, stadssecretaris, hield bij wat Leiden had bijgedragen tot de algemene landsverdediging [afb. 7]. Een deel daarvan kwam uit de inkomsten en goederen van de Leidse kerkelijke instellingen en van katholieke vluchtelingen.³⁷ De rentmeesters brachten over het algemeen de kerkelijk goederen al naar gelang hun afkomst onder in beheersfondsen. In dit opzicht verschilde het handelen van de stadsbestuurders niet van dat van de Staten van Holland. Zoals we al zagen kregen de Hollandse steden in 1577 in feite de kerkelijke goederen in eigendom en mochten ze die naar eigen bevinden besteden. Waartoe bestemden de Leidse stadsbestuurders de nieuwe materiële middelen en hoe gingen ze om met de voormalige bezitters ervan?

7. Willem Isaacszoon van Swanenburgh, *Portret van Jan van Hout*, 1608. Regionaal Archief Leiden.

Kerken

Als direct gevolg van de reformatie waren de drie parochiekerken in gereformeerde handen overgegaan. Dit betekende echter niet dat de gebouwen ook in bezit kwamen van de nieuwe kerkgemeente. In feite waren de kerken vanouds in bezit van een soort parochiale stichtingen, de kerkfabrieken, die zorg droegen voor de bouw en het onderhoud van de gebouwen

8. De Vrouwekerk, 1579. Regionaal Archief Leiden.

en de bijhorende panden. De kerkfabriek stond onder het beheer van de kerkmeesters en viel in de regel buiten de competentie van de pastoor. In beginsel hadden pastoor en kerkmeesters niets met elkaar te maken. Aan deze toestand hebben de Staten noch het Leidse stadsbestuur na de hervorming iets veranderd, behalve dat in de kerkgebouwen niet meer de katholieke maar alleen de gereformeerde eredienst mocht worden gehouden. De twee hoofdkerken, de Pieterskerk en Hooglandse kerk, werden dan ook voor gebruik aan de gereformeerde gemeente toegewezen. De Franstalige calvinisten, veelal afkomstig uit Wallonië en Frans Vlaanderen, vonden na enkele tijdelijke locaties, tot 1650 hun thuis in de Vrouwekerk [afb. 8]. In Leiden hadden sedert lang de vroedschapsleden grote invloed op deze fundaties, omdat ze de kerkmeesters veelal uit hun midden benoemden of uit hun directe kring van verwanten. Ook in dit opzicht liet de reformatie alles bij het oude. Alleen zijn later, omstreeks het midden van de zeventiende eeuw,

katholieken uitgesloten van de verkiezing tot kerkmeester. Bovendien verplichtten de Staten van Holland de magistraat toezicht te houden door de jaarrekeningen af te horen.³⁸

Hoewel een nationale synode, in 1578 gehouden te Dordrecht, meende dat de kerkenraad de predikanten zou moeten benoemen, verzette de magistraat in Leiden zich hiertegen. Het stadsbestuur beriep zich deels op zijn taak als beschermer van de kerk en deels op aanspraken dat het vroeger het recht had bezeten de pastoors aan te stellen. In de praktijk zou de aanstelling van de predikanten uiteindelijk in overleg geregeld worden door de kerkenraad en het stadsbestuur. Het stadsbestuur had bij de aanstelling een sterke troef in handen omdat het met de predikant de overeenkomst sloot waarin het traktement, het salaris, was vastgelegd. Voor de betaling van de dienaar van Gods Woord had men in Holland besloten de oude pastoriegoederen te gebruiken. De grote verandering was wel dat die niet meer, zoals vóór de hervorming, mede beheerd werden door de gebruiker, de pastoor, maar door een rentmeester die door de overheid was aangesteld. In Leiden ontvingen de predikanten hun salaris uit de inkomsten van de kapittelgoederen en de goederen der memoriën en getijden van de Sint-Pancraskerk, beheerd door de voormalige kanunnik Van Treslong.³⁹

Een Leidse universiteit

Op 28 december 1574 stelde Willem van Oranje de Staten van Holland en Zeeland voor een universiteit op te richten zonder daarvoor een plaats aan te duiden. De Staten reageerden instemmend en keurden het voorstel van de prins al op 2 januari 1575 goed. Leiden troefde andere Hollandse en Zeeuwse steden af door aangewezen te worden als plaats waar de nieuwe universiteit gevestigd zou worden. Voor de financiering van de nieuwe academie troffen de Staten en de stad Leiden een aantal maatregelen. Voor het gebruik van de geannoteerde kerkelijke rijkdommen die de Staten in 1575 aan de Hollandse steden hadden toegewezen voor pieuze doelen werd besloten in Leiden een verdeling te maken. Rentmeester Andries Schot moest voor het onderhoud van de nieuwe academie jaarlijks 5.000 gulden beschikbaar stellen uit de inkomsten van negen binnenconventen en van vier buiten de stad.⁴⁰ De kloostergebouwen en de inkomsten van de overige geestelijke instellingen werden ter beschikking gesteld voor armen- en ziekenzorg onder de supervisie van de stad.

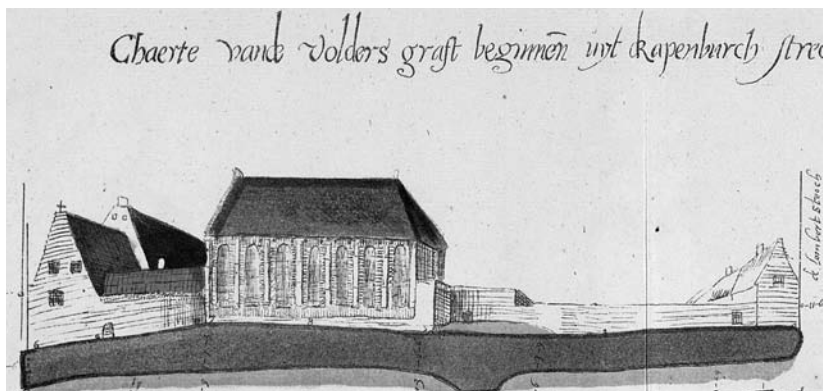
Hoezeer de Leidse burgemeesters ook verguld waren met de keuze van de Staten voor Leiden als vestiging van de nieuwe universiteit, ze liepen door deze regeling in feite jaarlijks 5.000 gulden mis. Ze hadden die kunnen gebruiken om de stedelijke sociale zorg te ondersteunen en de financiële positie van de stad te versterken. De magistraat koos echter voor een investering in een universiteit. Ondanks hun tevredenheid met de keuze voor Leiden stelden de burgemeesters alles in het werk invloed te hebben op het bestuur van de universiteit, al was het maar om zicht te hebben op de inkomsten van de kerkelijke goederen afkomstig uit de stad en haar directe omgeving. De vroedschap wist te bewerken dat vier van de zeven zetels in het bestuur van de universiteit bezet werden door de vier Leidse burgemeesters. In de eerste jaren van het bestaan van de universiteit heeft de stad een belangrijk stempel gedrukt op het beleid, doordat twee van de overige bestuursleden, de curatoren, ook Leidenaren waren, Jan van der Does en Gerard van Hoogeveen, de stadspensionaris. In een resolutie wezen de Edele Mogende Heren het financiële beheer over de universiteit toe aan de curatoren en de burgemeesters. Hiermee was een belangrijk uitgangspunt geschapen voor de stedelijke bemoeienis met de financiële huishouding. De praktijk zou uitwijzen dat curatoren en burgemeesters het centrale bestuurscollege gingen vormen, waardoor de Leidse Universiteit, in tegenstelling tot de meeste Europese hogescholen, vooral een wereldlijke, seculiere, instelling was.⁴¹ Desalniettemin was haar vrome doel niet alleen de jeugd in 'allerley wetenschappen dienende tot die wettelicke regeringe der lande [lees opstandige regering] opgevoedt' te laten worden, maar ook 'inde rechte kennisse Godts'. De academie beoogde te voorzien in de opleiding van nieuwe overheidsambtenaren en predikanten voor de nieuwe kerk, kortom een kweekschool voor kerk en staat te zijn.⁴²

Het dagelijks financieel beheer van de universiteit lag in handen van Claes Dircxzoon van Montfoort, die op 7 augustus 1575 Andries Schot was opgevolgd als rentmeester van de geannoteerde kerkelijke goederen in Leiden en omgeving. De geestelijke goederen toegewezen aan de academie bestonden hoofdzakelijk uit land waaruit inkomsten werden verkregen door het in pacht te geven. Een andere bron van inkomsten waren de oude kerkelijke tienden, belastingen op landbouwoogsten en vee. Een derde belangrijke inkomstenbron vormden de losrenten, periodieke uitkeringen op het bezit van land dat ooit kerkelijk bezit was geweest en bezwaard was

verkocht. De rentmeester werd verondersteld onder meer met deze middelen de universiteit draaiende te houden. Dat was makkelijker gezegd dan gedaan. Door de verwoesting die de oorlog in de omgeving van de stad had aangericht, konden vele landbezitters en boeren voorlopig niet aan hun financiële verplichtingen voldoen. Daarnaast vertikten de oorspronkelijke rentmeesters van de aangewezen kloosters hun kohieren over te dragen. De beheerder van Mariënpool bijvoorbeeld, moest na vergeefse beleefde aansporingen in gijzeling worden genomen voor hij zijn papieren uit handen gaf. Uiteindelijk moest een raadsheer van het Hof van Holland met de procureur-generaal naar Leiden komen om met behulp van de schout de boeken te vorderen.

Een veel groter probleem was dat de opbrengsten van de goederen sterk achterbleven bij de verwachtingen die men ervan had. Van de vele kloosters die Leiden in de vijftiende en zestiende eeuw rijk telde was een derde in de loop van de zestiende eeuw in financiële problemen geraakt. Een aantal had het hoofd niet boven water weten te houden en was al vóór de hervorming opgeheven. Het augustijner monnikenklooster Sint-Hiëronymusdal, beter bekend als Lopsen, moest ondanks steun van de stedelijke overheid in 1537 definitief de poorten sluiten. Eenzelfde lot overkwam het Sint-Maria-Magdalenaklooster van de conversinnen in 1544. Beide instellingen kampen met grote economische moeilijkheden en hadden te maken met een gebrek aan intredingen en schenkingen. De overgebleven kloosterlingen kwamen met de stad overeen dat de resterende goederen en gebouwen aan het Catharinagasthuis zouden worden overgedragen op voorwaarde dat ze een lijfrente zouden ontvangen. De zusters van het Sint-Barbara- en Sint-Aechtenklooster waren ter nauwer nood in staat zich te onderhouden met de inkomsten uit hun bezittingen, terwijl de giften aan het klooster al sinds het begin van de zestiende eeuw terugliepen.

Naast de weinig succesvolle inning van de gelden en de tegenvallende inkomsten had de rentmeester ook te maken met de verplichte betaling van de alimentaties aan de voormalige kloosterlingen. Die moesten als eersten worden betaald. Nu was de bevolking van de conventen sinds het begin van de eeuw sterk teruggelopen, maar toch waren de uitgaven aan de pensioenen dermate hoog dat er voor de universiteit zo goed als niets overbleef. Met kunst en vliegwerk probeerden het universiteitsbestuur en de Staten van Holland de tekorten aan te zuiveren ondermeer door de inkomsten van de

9. Barbaraklooster, omstreeks 1585. Tekening in het *Straetbouc van Salomon Davidszoon van Dulmenhorst*. Regionaal Archief Leiden.

Egmondse abdijsgoederen in het Zuiderkwartier voorlopig aan de Leidse academie toe te wijzen.

Huisvesting van de universiteit was minder problematisch. Het voormalige Sint-Barbaraklooster aan het begin van het Rapenburg met de ingang aan de huidige Langebrug bood in 1575 onderdak aan de universiteitsschool [afb. 9]. De zeven nonnen hadden na de overgang van de stad hun klooster niet hoeven verlaten. Wellicht had men hen ongemoeid gelaten en een alimentatie gegeven, omdat zij zonder al te veel dralen hun kerkgoud en -silver hadden ingeleverd. Ook nadat het klooster in een academiegebouw en de kapel in een universitaire schermerschool waren veranderd, mochten de paar overgebleven zusters in de kleine conventhuisjes blijven wonen. Al na twee jaar besloot het stadsbestuur het Barbaraklooster te verbouwen tot Prinsenhof, om net als andere Hollandse steden Willem van Oranje en andere hoge gasten een gepast onderdak te kunnen bieden. Het Prinsenhof heeft jarenlang dienst gedaan als onderkomen voor studerende prins en de kinderen van Winterkoning Frederik V van de Palts. Als vervangend academiegebouw wees de magistraat de Faliëdebegijnkerk aan, midden op het begijnhof aan het Rapenburg, ten zuiden van de Kloksteeg. Er werd een vergaderplaats voor de senaat afgezonderd, en het koor in de apsis, destijds de plaats van drie altaren, diende tot collegezaal. Vier jaar

later, in 1581, betrok de universiteit schuin aan de overkant van de gracht, haar nieuwe, derde en definitieve onderkomen, de kleine kerk van de witte nonnen. De universiteit hield de Begijnhofkerk wel in gebruik als bibliotheek en *theatrum anatomicum*.

De oorspronkelijke bewoonsters hadden het klooster al eerder verlaten omdat het in 1566 en 1573 doelwit was geweest van beeldenstormers en vrijwel geheel verwoest was. De kerk werd aanvankelijk gebruikt als opslagruimte voor turf en als behuizing voor dakloze burgers en nieuwkomers. In 1581 waren er nog 23 voormalige witte nonnen die een alimentatie genoten. Een aantal van hen had onderdak gevonden in het Pieter Simons begijnhof aan de Houtstraat. De inkomsten van het klooster waren echter onvoldoende om de ondersteuning van de gewezen nonnen te betalen. De universiteit had dan wel profijt van het voormalige kerkgebouw, maar op de keper beschouwd leverde de overdracht van het klooster een kostenpost op. In 1590 droeg de stad de lege terreinen over waar het kloostergebouw had gestaan om er een *cruydhof* aan te leggen en een woning voor de eerste hoogleraar medicijnen. De universiteit kreeg in de loop der jaren nog meer voormalige, veelal leegstaande kloosters en ook huizen van voortvluchtige katholieken toegewezen voor huisvesting van instellingen, studenten en hoogleraren. Zo werd het bouwvallige Cellenbroedersklooster aan de Kaiserstraat eerst bewoond door studenten en een hoogleraar die er vermoedelijk illegaal de huur opstreek. In 1591 zou het, na een kostbare verbouwing, met steun van de Staten van Holland plaats gaan bieden aan het Collegium Theologicum voor beursstudenten in de theologie.

Liefdadigheid

Altijd was er in Leiden behoefte geweest aan sociale zorg. Van oudsher waren er instellingen voor de bedeling en opvang van armlastigen, wezen, zieken en ouden van dagen. In de zestiende eeuw waren er nieuwe ideeën ontstaan over de armenzorg die inspireerden tot nieuwe wetgeving. De centrale en lokale overheden, geconfronteerd met armoede voortgekomen uit economische malaise en een door demografische groei toegenomen proletariaat, beschouwden het als hun plicht toezicht te houden op de armen, dit ook in nauwe samenhang met de handhaving van orde en rust. De kritiek op de kerkelijke armenzorg was onder meer dat ze de armoede en bedelarij in stand hield doordat ze de armen alleen maar bedeeden en de hun toever-

trouwde gelden voor andere doelen gebruikte. Onder de stadsbestuurders groeide de overtuiging dat de armoede bestreden moest worden. Armen moesten werken voor de kost en hun kinderen moesten onderwijs ontvangen. De stedelijke overheid meende in de sociale zorg een centrale rol te hebben. Na de hervorming was er geen enkele reden om hiervan af te wijken. Sterker nog: met het verbod op de katholieke kerk en de annotatie van de kerkelijke goederen kregen de overheden de kans hun greep op de sociale zorg te versterken en hun materiële middelen ervoor te verruimen.⁴³

In 1577 stelde Jan van Hout een rapport op dat pleitte voor de fusie van de verschillende zorginstellingen om tot een efficiënter gebruik van de middelen te komen.⁴⁴ De centralisatie van de armenzorg werd in Leiden ver doorgevoerd. De drie voormalige katholieke Huiszittenhuizen, de bedeling voor zelfstandig wonende armen, fuseerden tot één instelling. Hun bezittingen en die van een aantal kloosters, onder meer die van de minderbroeders bij de Hogewoerdsepoort, vormden de materiële basis. Daarnaast moest men nog wel de overgebleven kloosterlingen tot het einde van hun leven een alimentatie betalen. Intussen beschouwde ook de gereformeerde kerk de armenzorg als plicht en riep daartoe haar eigen instellingen in het leven. Maar ook deze armenzorg kwam in de greep van het stadsbestuur. De huiszittenmeesters en diakenen, nu samen aalmoezeniers genoemd, beheerden gezamenlijk de inkomsten en bepaalden wie er in aanmerking kwam voor de bedeling. De vroedschap hield toezicht en wilde niets weten van invloed van de ouderlingen of kerkenraad. Ze kon zich daarbij beroepen op een resolutie van de Staten van Holland waarin deze alle bevoegdheden met betrekking tot de armenzorg aan de stedelijke magistraat toewezen.⁴⁵

Een ander voorbeeld van overheidsbemoeienis met de sociale zorg in Leiden was de opvang van ouderloze kinderen. In de loop van de zestiende eeuw hadden de zogenaamde Heilige Geestmeesters zich toegelegd op de zorg voor wezen, vondelingen en verlaten kinderen. Omstreeks 1575 wist niemand beter dan dat zij de weeshuismeesters van de stad waren. Deze heren waren aangesteld door het stadsbestuur en genoten zijn bijzondere bescherming. Toen het Heilige Geestweeshuis door de oorlog tegen de Spanjaarden in financiële nood raakte, sprong de magistraat bij door gelden en goederen uit een aantal geannoteerde kerkelijke fundaties toe te wijzen aan de inrichting. Bovendien kregen de Heilige Geestmeesters alle hulp bij het zoeken naar een nieuw onderkomen voor de groeiende schare wezen.

Omdat het stadsbestuur het voormalige Sint-Ursulaklooster in de Camp en het naburige Elisabethgasthuis bijeen had gevoegd, kon daar ook het Vrouwengasthuis worden ondergebracht. De vier overgebleven zusters van het klooster mochten er blijven wonen met een alimentatieregeling. Het oorspronkelijke gebouw van het Vrouwengasthuis aan de Hooglandsekerkgracht kreeg een nieuwe bestemming als Heilige Geestweeshuis. De oude vestiging aan de Breestraat barstte namelijk uit haar voegen. In ruil voor deze steun eiste de magistraat toezicht op de inrichting en liet de weesmeesters verantwoording afleggen over hun beheer. Zij moesten onder meer twee rekeningen maken, een voor hun eigen archief en een voor dat op het stadhuis.

KERKELIJKE GOEDEREN IN WERELDLIJKE HANDEN TER ERE GODS EN HET GEMENE NUT

De grote verliezer van de Opstand en de reformatie was de rooms-katholiek kerk. Ze verloor haar monopoliepositie en de steun van het wereldlijke gezag en verdween in de illegaliteit. De voormalige kerk en de kloosters, waarvoor in de nieuwe religieuze orde geen plaats meer was, konden niet langer over hun bezittingen beschikken. Gezien de vernielingen en ontvreemding van de religieuze kunstschaten tijdens de beeldenstormen van 1566 en 1572-1573 zijn er meer verliezers dan de oude kerk alleen. De nieuwe, Nederduitse gereformeerde kerk was een van de winnaars, maar in mindere mate dan men zou verwachten. Ze was sinds 1573 de enige door de Staten van Holland erkende publieke kerk die van de overheid financiële steun en bescherming genoot. Maar inzake materiële goederen, het onderwerp van deze lezing, waren er meer winnaars. De Staten van Holland zagen zich als wereldlijke beschermers van het geloof, gerechtigd het beheer over de kerkelijke goederen naar zich toe te trekken en aan te wenden voor vrome doelen. Bovenaan stond sinds 1573 de bevordering en bescherming van het nieuwe geloof. Daarom regelden zij met behulp van de inkomsten uit deze goederen het onderhoud van kerken en de betaling en opleiding van predikanten. Ook de financiering van de oorlog tegen de koning van Spanje, de vijand van het nieuwe geloof, zagen zij als een gerechtvaardigde en geoorloofde bestemming. De Hollandse adel verzette zich tegen de overdracht van adellijke vrouwenkloosters. In een compromis met de heren Staten kreeg de Ridderschap het beheer over twee van de vier Hollandse adellijke vrouwenconventen.

De Hollandse steden lieten zich niet onbetuigd in de strijd om de rijkdommen van de kerk van Rome. Ook zij pikten een graantje mee door een verdeling van de kerkelijke goederen af te dwingen, waarbij die binnen de muren en in de onmiddellijke omgeving van de stad aan de magistraat zouden vallen. In grote lijnen volgden de steden het beleid van de Staten van Holland bij de aanwending van de overgedragen goederen. Ook de Leidse stadsbestuurders stonden vrome doelen in het belang van de stad voor ogen. Ze schiepen voor Leiden een bijzondere positie. Ze troefden andere Hollandse en Zeeuwse steden af door de vestiging van de universiteit van Holland en Zeeland in Leiden te verwezenlijken. Deze prestigieuze wetenschappelijke instelling, die sinds 1575 aan Leiden in het binnen- en buitenland bekendheid geeft, verkreeg voor een groot deel haar financiële basis door de toewijzing van inkomsten en goederen uit voormalige rooms-katholieke kloosters uit de stad.

De Leidse overheid beschouwde het van oudsher als haar plicht te waken over de belangen van de zwakken in de samenleving. Na de Opstand en de hervorming zetten de stadsbestuurders deze politiek voort. Sterker nog: met het verbod op de katholieke kerk en de secularisatie van de kerkelijke goederen kregen de overheden de kans hun greep op de sociale zorg te versterken en hun materiële middelen ervoor te vergroten. Het is dan ook gerechtvaardigd te zeggen dat ook de Leidse stedelijke overheid bij de verdeling van de kerkelijke goederen een winnaar was.

NOTEN

- * Ik dank Raymond Fagel, Judith Pollmann en Simon Groenveld voor hun suggesties en opmerkingen. Voor discussie en bijdragen aan het onderzoek gaat mijn dank uit naar Antheun Janse en de studenten van het MA Research Seminar Personal profit and common interest. Ecclesiastical property before and after the Dutch Revolt, Universiteit Leiden: Erica Boersma, Ellen Hartman, Nanette Herweijer, Marijke Huinink, Sebastiaan Kerkvliet, Ingrid de Lange-Joppe, Carolina Lenarduzzi, Jantien Overduin en Michael van Vliet.
- 1 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad onder de Republiek* (Den Haag 1916) 34-62; R. Elzevier ed., 'De beeldstorm te Leiden', *Kerkhistorisch Archief* 3 (1862) 426-443; L. Knappert, *De opkomst van het protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad. Geschiedenis van de hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg* (Leiden 1908) 204-272; D.H.A. Kolff, 'Libertatis ergo. De beroerten binnen Leiden in de jaren 1566 en 1567', *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 118-148; J. van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen uit het jaar 1566 en volgende', *Kerkhistorisch Archief* 2 (1859) 251-275.
 - 2 J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand* (Den Haag 1990) 160, noot 75.
 - 3 A. Duke en D.H.A. Kolff, 'The time of troubles in the county of Holland, 1566-1567' in: A. Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen 2003) 125-132; O.J. de Jong, *De beeldenstormen in de Nederlanden* (Groningen 1964) 5; J. Scheerder, *De beeldenstorm* (Haarlem 1978) 98-113.
 - 4 J.C. Grayson, 'The civic militia in the county of Holland, 1560-1581. Politics and public order in the Dutch Revolt', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 95 (1980) 41-42; P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994) 68.
 - 5 J. Verbij-Schilling, 'Kerk en cultuur' in: R.J.C. van Maanen en J.W. Marsilje, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. I Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 188.
 - 6 M. Hoogduin-Berkhout, "'Op de geluckige regeeringe van Leiden.'" Geschilderde voorstellingen in het Leidse stadhuis 1575-1700' in: J. Roding, A.A. Sneller en B. Thijs ed., *Beelden van Leiden. Zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de vroegmoderne tijd, 1550-1800* (Hilversum 2006) 63-65.
 - 7 T. van Bueren, *Het hof van Haarlem. Het beleid van de stad Haarlem ten aanzien van kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen* (Hilversum 1993) 232-235, 258.
 - 8 Op het drieluikje van rond 1500 is de *Aanbidding der Koningen* afgebeeld waarschijnlijk door Lieven de Vos. In de kapel bevinden zich ook nog glasramen uit het begin van de zestiende eeuw waarop familiewapens en Sint-Anna-te-Drieën zijn afgebeeld. I. Leermakers en F.I. Welling, *Door gangen en poorten naar de Leidse Hofjes* (Leiden 1997) 16-21.

- 9 Nationaal Archief (N.A.) Grafelijkheidsrekenkamer, 681, Sententiën; J. Marcus ed., *Sententiën en indagingen van den Hertog van Alva* (Amsterdam 1735) 119-120, 307-309; Knappert, *Opkomst*, 226, 233 en 235.
- 10 A. Pettegree, 'Religion and revolt' in: G. Darby ed., *The origins and development of the Dutch Revolt* (Londen en New York 2001) 78-79.
- 11 J.C. Boogman, 'De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van het jaar 1572', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 57 (1942) 103.
- 12 I.H. van Eeghen ed., *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz* (Groningen 1959) 35, 99, 223-225; N.A. Rekenkamer ter Auditie, 4565, 4566; R.E.O. Ekkart, 'Het gezin Cornelis van Veen', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 96; W.A. Fasel, 'De Leidse glippers', *Leids Jaarboekje* 48 (1956) 73, 83; G. Janssen, 'Exiles and the politics of reintegration in the Dutch Revolt', *History* 94 (2009) 39; H.J. Witkam, *De financiën van de Leidse universiteit in de zestiende eeuw*. 5 dln. (Leiden 1979-1982) III (1981) 44 n 1.
- 13 L. Knappert, 'Een liedje tegen de minderbroeders', *Leids Jaarboekje* 8 (1911) 151-153; Ch. Kooi, *Liberty and religion. Church and state in Leiden's reformation, 1572-1620* (Leiden, Boston en Keulen 2000) 32.
- 14 Van Eeghen, *Dagboek*, 141-142, 225.
- 15 Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, 45; S. Groenveld, 'Van vyanden und vrienden bedroevet'. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad* (Den Haag 2001) 17-18; H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw*. 2 dln. (Leiden 1975) I, 278-280.
- 16 Van Eeghen, *Dagboek*, 21 en 36; H.G.A. Obreen, 'Bijdragen tot de geschiedenis van het Witte-Nonnen-klooster der orde van St. Dominicus, aan het Rapenburg, te Leiden', *Leids Jaarboekje* 2 (1905) 8.
- 17 Witkam, *De financiën*, III (1981) 180.
- 18 Van Eeghen, *Dagboek*, 21 en 101.
- 19 Van Eeghen, *Dagboek*, 330.
- 20 Van Eeghen, *Dagboek*, 59, 99; R.L. Jones, 'De Nederduits gereformeerde gemeente te Leiden in de jaren 1572-1576', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 128; Knappert, *Opkomst*, 265-266; P. Noordeloos, *Cornelis Musius. Pater van Sint Agatha te Delft. Humanist, priester en martelaar* (Utrecht en Antwerpen 1955) 236-238.
- 21 Regionaal Archief Leiden (RAL), Stukken betreffende het beleg nr. 25-28.; Jones, 'Nederduits gereformeerde gemeente', 129; A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden. Waarheid en verbeelding* (Den Haag 2007) 9, 11.
- 22 RAL, Archief der secretarie van de stad Leiden, nr. 9248, fol. 63v.; Jones, 'Nederduits gereformeerde gemeente', 130, noot 42.

- 23 B. van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden* (Utrecht 1992) 39-44.
- 24 W. Blockmans, Karel V. Keizer van een wereldrijk, 1500-1558 (Kampen 2008) 111 e.v.; K. Goudriaan, 'Het einde van de Middeleeuwen ontdekt?', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 8, 2 (1994) 71-72; L.J. Rogier, 'De ondergang der kloosters' in: A. Beekman ed., *Tien eeuwen Egmond, ontstaan, bloei en ondergang van de regale abdij van Egmond* (Heemstede 1950) 141-144.
- 25 W. van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen van den vroegeren kerkelijken toestand van onderscheidene gemeenten in een gedeelte van Holland* (Arnhem 1870) 44-47.
- 26 P. Nissen, 'De gevolgen van de Reformatie voor de kloosters in Nederland' in: P. de Nijs en H. Kroeze ed., *De Middeleeuwse kloostergeschiedenis van Nederland* (Zwolle 2008) 185-188.
- 27 J.A. Mol, 'De kloostergoederen in Friesland na de Reformatie', *Signum* 16 (2004) 88; H.F.K. van Nierop, 'Eender en anders in de Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen' in: C.A. Davids en J. Lucassen ed., *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 25-52; J. Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands. Clerical leadership and catholic violence, 1560-1585', *Past and Present* 190 (2006) 83-120; J.J. Woltjer, 'Geweld tijdens de godsdienstoorlogen in Frankrijk en de Nederlanden', *Trajecta* 3 (1994) 281-296.
- 28 J.F. van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie* (Amsterdam 1910) 219-228.
- 29 L.J. van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies na de Reformatie' in: *Christendom en historie* (Kampen 1931) 34; Van Beeck Calkoen, *Onderzoek rechtstoestand*, 44.
- 30 J.D. Tracy, 'Emigré and ecclesiastical property as the sheet-anchor of Holland finance, 1572-1584' in: P. Benedict e.a. ed., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands, 1555-1585* (Amsterdam 1999) 261.
- 31 J.D. Tracy, *The founding of the Dutch Republic. War, finance and politics in Holland 1572-1588* (Oxford 2008) 111.
- 32 Van Beeck Calkoen, *Onderzoek rechtstoestand*, 6; Resolutie Staten van Holland, 23 mei 1577.
- 33 De andere twee adellijke vrouwenkloosters waren Koningsveld en Loosduinen. Voor het overige weigerden de edelen in de praktijk om bijzondere en privaatrechtelijke overwegingen, ook vicariegoederen, bestemd voor het onderhoud van priesters, over te dragen. H.M. Brokken, A.W.M. Koolen en H.J.Ph.G. Kaajan, *Inventaris van het archief van de Ridder-schap en Edelen van Holland en West-Friesland, 1572-1795* (Den Haag 1992) XI-XIII; Mol, 'De kloostergoederen in Friesland', 91; H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1990) 105-114.
- 34 S. Groenveld, 'Terug naar Wassenaar. De stijging van de Duvenvoirdes, 1523-1665' in: H.M. Brokken ed., *Heren van stand. Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse*

- adelsgeschiedenis* (z.p. 2001) 137-138; A.G. van der Steur, 'Johan van Duvenvoirde en Woude, 1547-1610, heer van Warmond, admiraal van Holland', *Hollandse Studiën* 8 (1975) 219-221, 224-228.
- 35 N.A. Rekenkamer ter auditie, 4562-4566; Van Eeghen, *Dagboek*, 160.
- 36 RAL, Archief van de kerken, I. 410; Kooi, *Liberty and religion*, 39-40.
- 37 N.A. Ontvangers Geestelijke kantoren 590, Rekenkamer ter auditie 4567; RAL, Archief der secretarie van de stad Leiden, 501, 724.
- 38 Van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies', 34-35; H. ten Boom, *De reformatie in Rotterdam, 1530-1585* (Den Haag 1987) 184-185; A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen* (Franeker 1998) 22, 24; Jones, 'De Nederduits gereformeerde gemeente', 130; R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ca. 1500 tot ca. 1580* (Utrecht en Antwerpen 1954) 426-428.
- 39 Van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies', 33-34; Van Beeck Calkoen, *Onderzoek rechtstoestand*, 43-44, 47; Jones, 'De Nederduits gereformeerde gemeente', 130-132; Kooi, *Liberty and religion*, 39-40, 42-43; A. Nobel, 'Which of them do belong to the parish or not'. The changing rural parish in the Dutch Republic after the Reformation', Nog te verschijnen in 2009, 2-5; J. Verbij-Schilling, 'Kerk en cultuur', 154, 155, 158.
- 40 Binnen de veste kwamen daarvoor in aanmerking het klooster Abcoude, Sint-Michiels, Sint-Catharina, Sint-Barbara, Nazareth, Roma, Agnieten, Schagen en dat van de Witte Nonnen. Buiten de stad betrof het Mariënpool, Rodenburg, Engelendaal in Leiderdorp en in Warmond Mariënhaven en het Elfduizend-Maagdenklooster.
- 41 R. Sluijter, 'Tot ciraet, vermeerderinge ende heerlijkmaekinghe der universiteyt' Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812 (Hilversum 2004) 20-26, 192-195.
- 42 W. Otterspeer, *Groepsportret met dame. Het bolwerk van de vrijheid, de Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam 2000) 61-68.
- 43 Ch. Parker, *The reformation of community. Social welfare and Calvinist charity in Holland, 1572-1620* (Cambridge 1989) 65-66.
- 44 Ch. Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden tot het einde van de 16^e eeuw* (Den Haag 1908) 298-299.
- 45 Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden*, 229-233; J. Prinsen, 'Armenzorg te Leiden 1577', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 26 (1905) 136.

License

THE WORK (AS DEFINED BELOW) IS PROVIDED UNDER THE TERMS OF THIS CREATIVE COMMONS PUBLIC LICENSE ("CCPL" OR "LICENSE"). THE WORK IS PROTECTED BY COPYRIGHT AND/OR OTHER APPLICABLE LAW. ANY USE OF THE WORK OTHER THAN AS AUTHORIZED UNDER THIS LICENSE OR COPYRIGHT LAW IS PROHIBITED.

BY EXERCISING ANY RIGHTS TO THE WORK PROVIDED HERE, YOU ACCEPT AND AGREE TO BE BOUND BY THE TERMS OF THIS LICENSE. TO THE EXTENT THIS LICENSE MAY BE CONSIDERED TO BE A CONTRACT, THE LICENSOR GRANTS YOU THE RIGHTS CONTAINED HERE IN CONSIDERATION OF YOUR ACCEPTANCE OF SUCH TERMS AND CONDITIONS.

1. Definitions

- a. **"Adaptation"** means a work based upon the Work, or upon the Work and other pre-existing works, such as a translation, adaptation, derivative work, arrangement of music or other alterations of a literary or artistic work, or phonogram or performance and includes cinematographic adaptations or any other form in which the Work may be recast, transformed, or adapted including in any form recognizably derived from the original, except that a work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation for the purpose of this License. For the avoidance of doubt, where the Work is a musical work, performance or phonogram, the synchronization of the Work in timed-relation with a moving image ("synching") will be considered an Adaptation for the purpose of this License.
- b. **"Collection"** means a collection of literary or artistic works, such as encyclopedias and anthologies, or performances, phonograms or broadcasts, or other works or subject matter other than works listed in Section 1(f) below, which, by reason of the selection and arrangement of their contents, constitute intellectual creations, in which the Work is included in its entirety in unmodified form along with one or more other contributions, each constituting separate and independent works in themselves, which together are assembled into a collective whole. A work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation (as defined above) for the purposes of this License.
- c. **"Distribute"** means to make available to the public the original and copies of the Work through sale or other transfer of ownership.
- d. **"Licensor"** means the individual, individuals, entity or entities that offer(s) the Work under the terms of this License.
- e. **"Original Author"** means, in the case of a literary or artistic work, the individual, individuals, entity or entities who created the Work or if no individual or entity can be identified, the publisher; and in addition (i) in the case of a performance the actors, singers, musicians, dancers, and other persons who act, sing, deliver, declaim, play in, interpret or otherwise perform literary or artistic works or expressions of folklore; (ii) in the case of a phonogram the producer being the person or legal entity who first fixes the sounds of a performance or other sounds; and, (iii) in the case of broadcasts, the organization that transmits the broadcast.
- f. **"Work"** means the literary and/or artistic work offered under the terms of this License including without limitation any production in the literary, scientific and artistic domain, whatever may be the mode or form of its expression including digital form, such as a book, pamphlet and other writing; a lecture, address, sermon or other work of the same nature; a dramatic or dramatico-musical work; a choreographic work or entertainment in dumb show; a musical composition with or without words; a cinematographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to cinematography; a work of drawing, painting, architecture, sculpture, engraving or lithography; a photographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to photography; a work of applied art; an illustration, map, plan, sketch or three-dimensional work relative to geography, topography, architecture or science; a performance; a broadcast; a phonogram; a compilation of data to the extent it is protected as a copyrightable work; or a work performed by a variety or circus performer to the extent it is not otherwise considered a literary or artistic work.
- g. **"You"** means an individual or entity exercising rights under this License who has not previously violated the terms of this License with respect to the Work, or who has received express permission from the Licensor to exercise rights under this License despite a previous violation.
- h. **"Publicly Perform"** means to perform public recitations of the Work and to communicate to the public those public recitations, by any means or process, including by wire or wireless means or public digital performances; to make available to the public Works in such a way that members of the public may access these Works from a place and at a place individually chosen by them; to perform the Work to the public by any means or process and the communication to the public of the performances of the Work, including by public digital performance; to broadcast and rebroadcast the Work by any means including signs, sounds or images.
- i. **"Reproduce"** means to make copies of the Work by any means including without limitation by sound or visual recordings and the right of fixation and reproducing fixations of the Work, including storage of a protected performance or phonogram in digital form or other electronic medium.

2. Fair Dealing Rights. Nothing in this License is intended to reduce, limit, or restrict any uses free from copyright or rights arising from limitations or exceptions that are provided for in connection with the copyright protection under copyright law or other applicable laws.

3. License Grant. Subject to the terms and conditions of this License, Licensor hereby grants You a worldwide, royalty-free, non-exclusive, perpetual (for the duration of the applicable copyright) license to exercise the rights in the Work as stated below:

- a. to Reproduce the Work, to incorporate the Work into one or more Collections, and to Reproduce the Work as incorporated in the Collections; and,
- b. to Distribute and Publicly Perform the Work including as incorporated in Collections.
- c. For the avoidance of doubt:
 - i. **Non-waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme cannot be waived, the Licensor reserves the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License;
 - ii. **Waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme can be waived, the Licensor waives the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License; and,
 - iii. **Voluntary License Schemes.** The Licensor waives the right to collect royalties, whether individually or, in the event that the Licensor is a member of a collecting society that administers voluntary licensing schemes, via that society, from any exercise by You of the rights granted under this License.

The above rights may be exercised in all media and formats whether now known or hereafter devised. The above rights include the right to make such modifications as are technically necessary to exercise the rights in other media and formats, but otherwise you have no rights to make Adaptations. Subject to Section 8(f), all rights not expressly granted by Licensor are hereby reserved.

4. Restrictions. The license granted in Section 3 above is expressly made subject to and limited by the following restrictions:

- a. You may Distribute or Publicly Perform the Work only under the terms of this License. You must include a copy of, or the Uniform Resource Identifier (URI) for, this License with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. You may not offer or impose any terms on the Work that restrict the terms of this License or the ability of the recipient of the Work to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. You may not sublicense the Work. You must keep intact all notices that refer to this License and to the disclaimer of warranties with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. When You Distribute or Publicly Perform the Work, You may not impose any effective technological measures on the Work that restrict the ability of a recipient of the Work from You to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. This Section 4(a) applies to the Work as incorporated in a Collection, but this does not require the Collection apart from the Work itself to be made subject to the terms of this License. If You create a Collection, upon notice from any Licensor You must, to the extent practicable, remove from the Collection any credit as required by Section 4(b), as requested.
- b. If You Distribute, or Publicly Perform the Work or Collections, You must, unless a request has been made pursuant to Section 4(a), keep intact all copyright notices for the Work and provide, reasonable to the medium or means You are utilizing: (i) the name of the Original Author (or pseudonym, if applicable) if supplied, and/or if the Original Author and/or Licensor designate another party or parties (e.g., a sponsor institute, publishing entity, journal) for attribution ("Attribution Parties") in Licensor's copyright notice, terms of service or by other reasonable means, the name of such party or parties; (ii) the title of the Work if supplied; (iii) to the extent reasonably practicable, the URI, if any, that Licensor specifies to be associated with the Work, unless such URI does not refer to the copyright notice or licensing information for the Work. The credit required by this Section 4(b) may be implemented in any reasonable manner; provided, however, that in the case of a Collection, at a minimum such credit will appear, if a credit for all contributing authors of the Collection appears, then as part of these credits and in a manner at least as prominent as the credits for the other contributing authors. For the avoidance of doubt, You may only use the credit required by this Section for the purpose of attribution in the manner set out above and, by exercising Your rights under this License, You may not implicitly or explicitly assert or imply any connection with, sponsorship or endorsement by the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties, as appropriate, of You or Your use of the Work, without the separate, express prior written permission of the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties.
- c. Except as otherwise agreed in writing by the Licensor or as may be otherwise permitted by applicable law, if You Reproduce, Distribute or Publicly Perform the Work either by itself or as part of any Collections, You must not distort, mutilate, modify or take other derogatory action in relation to the Work which would be prejudicial to the Original Author's honor or reputation.

5. Representations, Warranties and Disclaimer

UNLESS OTHERWISE MUTUALLY AGREED TO BY THE PARTIES IN WRITING, LICENSOR OFFERS THE WORK AS-IS AND MAKES NO REPRESENTATIONS OR WARRANTIES OF ANY KIND CONCERNING THE WORK, EXPRESS, IMPLIED, STATUTORY OR OTHERWISE, INCLUDING, WITHOUT LIMITATION, WARRANTIES OF TITLE, MERCHANTABILITY, FITNESS FOR A PARTICULAR PURPOSE, NONINFRINGEMENT, OR THE ABSENCE OF LATENT OR OTHER DEFECTS, ACCURACY, OR THE PRESENCE OF ABSENCE OF ERRORS, WHETHER OR NOT DISCOVERABLE. SOME JURISDICTIONS DO NOT ALLOW THE EXCLUSION OF IMPLIED WARRANTIES, SO SUCH EXCLUSION MAY NOT APPLY TO YOU.

6. Limitation on Liability. EXCEPT TO THE EXTENT REQUIRED BY APPLICABLE LAW, IN NO EVENT WILL LICENSOR BE LIABLE TO YOU ON ANY LEGAL THEORY FOR ANY SPECIAL, INCIDENTAL, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR EXEMPLARY DAMAGES ARISING OUT OF THIS LICENSE OR THE USE OF THE WORK, EVEN IF LICENSOR HAS BEEN ADVISED OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGES.

7. Termination

- a. This License and the rights granted hereunder will terminate automatically upon any breach by You of the terms of this License. Individuals or entities who have received Collections from You under this License, however, will not have their licenses terminated provided such individuals or entities remain in full compliance with those licenses. Sections 1, 2, 5, 6, 7, and 8 will survive any termination of this License.
- b. Subject to the above terms and conditions, the license granted here is perpetual (for the duration of the applicable copyright in the Work). Notwithstanding the above, Licensor reserves the right to release the Work under different license terms or to stop distributing the Work at any time; provided, however that any such election will not serve to withdraw this License (or any other license that has been, or is required to be, granted under the terms of this License), and this License will continue in full force and effect unless terminated as stated above.

8. Miscellaneous

- a. Each time You Distribute or Publicly Perform the Work or a Collection, the Licensor offers to the recipient a license to the Work on the same terms and conditions as the license granted to You under this License.
- b. If any provision of this License is invalid or unenforceable under applicable law, it shall not affect the validity or enforceability of the remainder of the terms of this License, and without further action by the parties to this agreement, such provision shall be reformed to the minimum extent necessary to make such provision valid and enforceable.
- c. No term or provision of this License shall be deemed waived and no breach consented to unless such waiver or consent shall be in writing and signed by the party to be charged with such waiver or consent.
- d. This License constitutes the entire agreement between the parties with respect to the Work licensed here. There are no understandings, agreements or representations with respect to the Work not specified here. Licensor shall not be bound by any additional provisions that may appear in any communication from You. This License may not be modified without the mutual written agreement of the Licensor and You.
- e. The rights granted under, and the subject matter referenced, in this License were drafted utilizing the terminology of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (as amended on September 28, 1979), the Rome Convention of 1961, the WIPO Copyright Treaty of 1996, the WIPO Performances and Phonograms Treaty of 1996 and the Universal Copyright Convention (as revised on July 24, 1971). These rights and subject matter take effect in the relevant jurisdiction in which the License terms are sought to be enforced according to the corresponding provisions of the implementation of those treaty provisions in the applicable national law. If the standard suite of rights granted under applicable copyright law includes additional rights not granted under this License, such additional rights are deemed to be included in the License; this License is not intended to restrict the license of any rights under applicable law.